Інформаційні матеріали
Українського інституту національної пам'яті
до 35-річчя Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року

1 грудня виповнюється 35-та річниця проведення Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України, ухваленого Верховною Радою 24 серпня 1991 року. Це загальнонародне волевиявлення остаточно легітимізувало відновлення державної незалежності України та стало вирішальною подією в ліквідації СРСР. Результати референдуму відкрили шлях до швидкого визнання світом незалежності України.

Сьогодні у Війні за Незалежність, коли російський імперський реваншизм загрожує самому існуванню суверенної самостійної держави, українці знову вимушені виборювати право на незалежність від Москви. В цих умовах референдум 1 грудня нагадує про наш свідомий вибір на користь свободи та про необхідність щоденного захисту власної держави.

Історична довідка

Напередодні

На початку 1980-х років верхівка комуністичної партії СРСР розпочала "перебудову" – "косметичний ремонт" системи для виходу із глибокого застою. Проте паростки свободи зробили процес неконтрольованим і радянська імперія стала розпадатися… Навесні 1990-го проголосила незалежність Литва. Близькими до цього були Латвія й Естонія. 12 червня державний суверенітет задекларувала РРФСР. Прийняття російським парламентом цього акта призвело до того, що протистояння між керівниками СРСР і РРФСР Михайлом Горбачовим та Борисом Єльциним (на той час головою Верховної Ради Російської Федерації) досягла апогею. Відтак Горбачов зосереджувався не на подіях в Україні, а на нейтралізації головного опонента.

Україна тим часом бурлила. Унаслідок демократизації і гласності множилися інші організації, що виступали за свободу та незалежність. Постало багато громадських організацій, спілок і товариств, метою яких була боротьба за ліквідацію монополії впливу комуністичної ідеології на суспільне життя. На початку 1990-х років активізувався національно-визвольний рух і суспільно-політичне життя. Широкої популярності набули такі громадські об'єднання, як "Меморіал", Товариство української мови імені Тараса Шевченка, Студентське братство, Український культурологічний центр та інші. Трохи раніше, у вересні

Документ СЕД АСКОД, УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
№ 4493/9.1-07-26 від 25.11.2026
Сертифікат 5E984D526F82F38F040000004AA7D4017AA8C207
Підписувач АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ
Дійсний з 10.07.2026 15:28:09 по 10.07.2027 23:59:59

1989 року, виникла перша масова, фактично опозиційна до влади політична структура – Народний рух за перебудову.

У березні 1990 року відбулися вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад. У парламенті вперше з'явилася чисельна група депутатів. Завдяки їм ідея незалежності зазвучала на повний голос у стінах законодавчого органу. 16 липня 1990 року Верховна Рада Української РСР схвалила Декларацію про державний суверенітет України.

Відновлення незалежності України. У квітні 1991 року з ініціативи Президента СРСР Михайла Горбачова до Ново-Огарьово, що під Москвою, з'їхалися керівники дев'яти республік (Росія, Україна, Білорусія, Казахстан, Узбекистан, Туркменія, Киргизія, Таджикистан і Азербайджан). Тема переговорів – зміст нового союзного договору. Підписати його планували на з'їзді народних депутатів СРСР у вересні – жовтні 1991 року. Представники національно-демократичної опозиції готувалися до акцій протесту, щоб не допустити цього. З іншого боку, група найконсервативніших представників союзних спецслужб, компартійної, радянської та військової бюрократії вважали проєкт нового союзного договіру надто ліберальним. Вони створили Державний комітет з надзвичайного стану (російською – ГКЧП) і 19 серпня 1991 року здійснили державний переворот, оголосивши запровадження надзвичайного стану та увівши в Москву війська.

Народний рух України, Партія демократичного відродження України та інші демократичні сили закликали народ до непокори ГКЧП. Керівництво КПУ стало на бік заколотників. Країною прокотилися акції на підтримку законно обраної влади та державного суверенітету.

21 серпня переворот провалився. Спроба відновити тоталітарну радянську систему і згорнути демократичні процеси зазнала краху. 24 серпня 1991 року відбулася позачергова сесія Верховної Ради Української РСР, на якій було ухвалено Акт проголошення незалежності України. Історичне рішення було прийнято абсолютною більшістю: 346 голоси віддано "за" незалежність, і лише 1 – "проти".

Відновлення державної незалежності Україною відіграло вирішальну роль у розпаді СРСР та остаточній ліквідації комуністичної тоталітарної системи. Однак ця подія не була випадковим явищем, зумовленим московським переворотом. Поразка ГКЧП лише пришвидшила момент формального проголошення (а з погляду історичної спадкоємності – відновлення) державної незалежності України. Процес відбувався мирно для України. Проте це не применшує закономірності й легітимності тієї історичної події, її визначальної ролі в припиненні існування тоталітарного СРСР.

Документ СЕД АСКОД, УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
№ 4493/9.1-07-26 від 25.11.2026
Сертифікат 5E984D526F82F38F040000004AA7D4017AA8C207
Підписувач АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ
Дійсний з 10.07.2026 15:28:09 по 10.07.2027 23:59:59

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року. Постановою Верховної Ради Української РСР "Про проголошення незалежності України" від 24 серпня 1991 року ухвалено рішення щодо проведення всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта. 11 жовтня 1991 року постановою Верховної Ради України затверджено текст бюлетеня та звернення до народу.

Про референдум у визначеннях:
референдум – (від латинського referendum – те, що має бути повідомлене) всенародне опитування із найважливіших питань державного життя всіх громадян, що мають виборчі права.
плебісцит – (від латинського plebiscitum – рішення народу) – синонім референдуму;
імперативний – той, що вимагає беззастережного підпорядкування, реагування, виконання; наказовий;
суверенітет – (від французького – souverainitete) – незалежність держави, що полягає в її праві за власним розсудом розв'язувати внутрішні й зовнішні справи, без втручання в них будь-якої іншої держави. Є політичною та юридичною ознакою держави.

Бюлетень референдуму містив текст Акта проголошення незалежності України і запитання "Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?" із двома варіантами відповіді: "Так, підтверджую" або "Ні, не підтверджую". Спеціальне звернення Верховної Ради України містило також заклик до громадян України підтримати Акт: *"Співвітчизники! Будьмо єдині в прагненнях наших, в розбудові незалежної державності України! Наша земля пережила багато кривд і страждань, неволі, лихо засівало її – тож 1 грудня сама історія дає нам шанс, можливо останній, стати справжніми громадянами, творцями своєї держави, будівниками «власної хати», де панують «своя правда, і сила, і воля"*.

Про референдум у цифрах:
у **27** адміністративних одиницях України відбувся плебісцит: 24 області, Автономна республіка Крим, Київ і Севастополь;
84,18 % тих, хто мав право голосу, а це **31 891 742** виборці, взяли участь у референдумі;
90,32 % тих, хто брав участь, або **28 804 071** громадянин, висловилися на підтримку незалежності.

Документ СЕД АСКОД, УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
№ 4493/9.1-07-26 від 25.11.2026
Сертифікат 5E984D526F82F38F040000004AA7D4017AA8C207
Підписувач АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ
Дійсний з 10.07.2026 15:28:09 по 10.07.2027 23:59:59

Плебісцит мав імперативний характер, його рішення було загальнообов’язковим і не потребувало окремого затвердження. За підсумками опитування було зміцнено правові засади державного суверенітету, створено умови для розгортання державотворчих процесів у незалежній Україні.

Під час демократичного волевиявлення **1 грудня 1991 року Український народ підтвердив прагнення жити в суверенній державі та заклав підвалини для державотворчих процесів у незалежній Україні**.

Одночасно із референдумом українці обирали першого Президента. Цікаво, що тодішній голова Верховної Ради Леонід Кравчук 30 серпня 1991 року підписав Указ Президії Верховної Ради “Про заборону діяльності Компартії України” як організації, що брала участь у державному перевороті, і того ж дня вийшов із її лав.

На президента, крім Леоніда Кравчука, балотувалися ще п’ятеро висуванців від громадських і національних рухів. Вони не змогли узгодити єдину кандидатуру. 61,59 % голосів (19 643 481 виборців) підтримали Леоніда Кравчука. Він посів перше місце в усіх регіонах, крім Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. Там переміг В’ячеслав Чорновіл, який загалом набрав 23,27 % (7 420 727 голосів). 5 грудня 1991 року у Верховній Раді відбулася інавгурація Леоніда Макаровича Кравчука, який став першим Президентом України.

Демократичні перетворення – результат відновлення незалежності та референдуму 1 грудня.

Всеукраїнський референдум не був законодавчою необхідністю, адже Верховна Рада на той момент вже ухвалила всі необхідні рішення. Референдум унеможливив перегляд рішення депутатів і остаточно підтвердив народження незалежної Української держави.

Тільки після 1 грудня Україну почали визнавати інші країни світу. 2 грудня – Канада і Польща, 3-го – Угорщина, 4-го, коли ЦВК підвела підсумки плебісциту, – Латвія і Литва. 5-го – Російська Федерація, Аргентина, Болгарія і так далі. 5 грудня Верховна Рада проголосила в “Посланні до парламентів і народів усіх країн”: *“Договір 1922 року про утворення Союзу РСР Україна вважає відносно себе недійсним і недіючим”*.

8 грудня лідери України, Росії і Білорусі підписали угоду про те, що Союз “як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування”. Знаково, що жодна радянська республіка (за винятком хіба що балтійських) після українського референдуму не провела свій власний референдум щодо незалежності. Стало очевидно, що без України Союз

Документ СЕД АСКОД, УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ
№ 4493/9.1-07-26 від 25.11.2026
Сертифікат 5E984D526F82F38F040000004AA7D4017AA8C207
Підписувач АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ
Дійсний з 10.07.2026 15:28:09 по 10.07.2027 23:59:59

неможливий. 25 грудня перший і останній президент СРСР Михайло Горбачов оголосив про свою відставку. Союз Радянських Соціалістичних Республік перестав існувати. Так само, які і перестала існувати злочинна комуністична тоталітарна система.

У країні почалися демократичні перетворення, відбувся поділ державної влади на три гілки. 1992 року законодавчо затверджено державні герб, гімн і прапор України.

28 червня 1996 року відбулася ще одна знаменна подія – прийняття Конституції. Основний закон остаточно проголосив Україну суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, визнав людину найвищою соціальною цінністю і утвердив народовладдя.

У вересні того ж року офіційно введено в обіг національну валюту – гривню, яка неодноразово була грошовою одиницею на українських землях.

Додаток 1. Цитати істориків про референдум

"Жодна імперія не вічна – настає час, коли вона тріщить. У розвалі Союзу основну роль відіграла Росія. Єльцин перший запропонував проголосити суверенітет РФ. Для мене як для юриста це звучало абсурдно – Росія виходить із імперії. Куди ж вона сама від себе подінеться?.. Ми наївно подумали, що Росія демократизується. Не припускали того, що частина еліти поставить собі завдання "повернути колонії і відродити імперію"<…>

На всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року за незалежність проголосувала абсолютна більшість громадян – 90%. Але, як з'ясувалося, бажання жити незалежно ще не означає високого рівня національної свідомості громадян... Україна історично поділялась на Лівобережну, Правобережну і Західну. Лівобережна потрапила під Москву у XVIII столітті, Правобережна – у XIX столітті, Західна – в 1939 році XX століття. Це помітно навіть за результатами того ж референдуму: найбільша підтримка була у Тернопільській (99%), Івано-Франківській (98%), Львівській (97%), Черкаській (96%), Рівненській (96%) та Київській (95%) областях.

<…>

Коли я переходжу дорогу, оглядаюся, щоб мене не переїхала машина. Страх мені відомий. Але ніколи не шкодував, що став на шлях боротьби. Ніколи не заздрив, що хтось спить на м'якій подушці, а я голодний-холодний. Нація, яка не готова йти на смерть за волю, ніколи не буде незалежною. Я знав, що не перший, і вірив, що не останній. Козаччина сім століть боролась за незалежність, залишали свою ниву і йшли відбиватись від ворога. А я ж з козацького роду – не хотів бути гіршим плодом на дереві. Українцям притаманне відчуття відповідальності за долю нації – воно й веде нас вперед".

Левко Лук'яненко. З інтерв'ю газеті "Високий замок".
Листопад 2014 року

Документ СЕД АСКОД, УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
№ 4493/9.1-07-26 від 25.11.2026
Сертифікат 5E984D526F82F38F040000004AA7D4017AA8C207
Підписувач АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ
Дійсний з 10.07.2026 15:28:09 по 10.07.2027 23:59:59

“Якось Борис Єльцин передав мені таке: «У меня есть поручение от Михаила Сергеевича Горбачева, президента нашей страны, – сказав він. – Президент просит ответить на вопрос: согласитесь ли вы подписать Союзный договор?». На той час документ підписали всі 14 республік, тільки я – ні. А без України Радянського Союзу не було б, і на мене тиснули всіма силами. «Якби ви озвучили мені це місяць тому, – сказав я, – моя відповідь була б така: я їду назад у Київ, прошу скликати Верховну Раду і запитаю в парламенту, як бути. Але ви ставите це питання вже після референдуму, під час якого український народ (майже 91 відсоток) чітко сказав, що хоче будувати незалежну Україну, і подвійного читання тут бути не може.

<…>

Розпад Радянського Союзу – це об’єктивний процес. Це дуже важливо наголосити: Радянський Союз розпався не тому, що, наприклад, Єльцин цього захотів. Нині багато хто намагається так трактувати ті події. Путін якось зауважив: «Біловезька угода – це трагедія кінця XX століття». Він скрізь розповідає, що цю угоду підписали кілька осіб під випивку і закуску, мало не під кущами. Начебто ми нав’язали цю ідею народові. Але всеукраїнський референдум спростовує такі твердження. Його було проведено дуже вчасно. Одразу після підписання Біловезької угоди комуністи двічі ставили на голосування у Верховній Раді питання про її денонсацію. У відповідь на це з парламентської трибуни я заявляв: «Можете поставити хоч горщик, тільки порадьтеся спочатку з народом, бо за незалежність проголосував народ».

Леонід Кравчук. З інтерв’ю газеті “Голос України”.
Грудень 2016 року

“Попри всі зусилля Горбачова довести інше, виборча демократія виявилась несумісною з подальшим існуванням радянської держави. Люди часто не зважають на те, що розпад Радянського Союзу став результатом виборчої політики. Радянський гігант упав менш ніж через три роки після запровадження напіввільних виборів у колишньому царстві Романових: 1989 року це сталося уперше з 1917-го року. Розпад Радянського Союзу став прямим наслідком українського референдуму 1 грудня 1991 року, на якому понад 90 % тих, хто взяв у ньому участь, проголосувало за незалежність. Це голосування анулювало результати попереднього референдуму, проведеного в березні 1991-го, на якому понад 70 % проголосувало за дальшу участь у Союзі на умовах далекосяжних реформ. Життя чи смерть Союзу залежали від голосування його громадян. <…>

Саме позиція українського лідера, підтримана референдумом 1 грудня про незалежність, виявилась визначальною в долі Радянського Союзу. Ані Горбачов, ані Єльцин не уявляли собі життєздатного Союзу без України. Це була друга радянська республіка після Росії за чисельністю населення та економічним внеском до союзної скарбниці. Російське керівництво, вже й так скептично налаштоване щодо взяття на себе витрат імперії, можна було переконати

Документ СЕД АСКОД, УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ
№ 4493/9.1-07-26 від 25.11.2026
Сертифікат 5E984D526F82F38F040000004AA7D4017AA8C207
Підписувач АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ
Дійсний з 10.07.2026 15:28:09 по 10.07.2027 23:59:59

зробити це лише разом з Україною. Крім того, як Єльцин неодноразово казав Джорджеві Бушу з різних приводів, без слов'янської України Росію б задавили чисельністю та забалотували середньоазійські республіки, більшість із яких, за винятком Казахстану, покладалася на щедрі субсидії з союзного центру".

Із книги Сергія Плохія "Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу"

"Напередодні розпаду СРСР не було відчуття, що Радянський союз таки впаде і що Україна буде незалежною. Хоча впав комунізм, СРСР міг існувати у іншій формі. У березні 1991 року лише 30% українців на референдумі проголосували за самостійність, а уже у грудні 1991 року – більше 90%. Це також вплив геополітичного вітру: перший референдум проходив у державній машині, а після розвалу сильного центр, у серпні 1991 року, ситуація змінилася – тоді Україна отримала шанс до самостійності.

Референдум 1991 року став однієї з найбільших подій у світовій історії: коли українці зробили те, що мало впив на світову історію. До того світова історія завжди впливала на нас. У світі є близько 2 тисяч етнічних груп і лише 200 національних держав. Тобто, з 10 націй лише одна стає незалежною державою – пропорція дуже невелика. Україна мала шанс і вона ним скористалася. До того часу всі спроби наших поетів та дисидентів змобілізувати українське населення на захист культури та незалежності не давали більше 25-30%. А у 1991 році склався важливий компроміс між, умовно кажучи, націонал-демократами, національними комуністами та робітничим Донбасом. І лише цей компроміс дозволив проголосити незалежність".

Ярослав Грицак. Із виступу під час дискусії в Українському католицькому університеті "Навіщо Україна – до 20-ї річниці референдуму"

Документ СЕД АСКОД, УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
№ 4493/9.1-07-26 від 25.11.2026
Сертифікат 5E984D526F82F38F040000004AA7D4017AA8C207
Підписувач АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ
Дійсний з 10.07.2026 15:28:09 по 10.07.2027 23:59:59

Додаток 2. Бюлетень голосування на Всеукраїнському референдумі

БЮЛЕТЕНЬ

для голосування на всеукраїнському референдумі

А К Т

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Відтепер на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності в моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

24 серпня 1991 року

«Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?»

«ТАК, ПІДТВЕРДЖУЮ» **«НІ, НЕ ПІДТВЕРДЖУЮ»**

Залиште одну із вазначених відповідей, іншу викресліть.

Бюлетень, в якому під час голосування викреслені всі слова «Так, підтверджую» та «Ні, не підтверджую» або не викреслене жодне слово, визнається недійсним.

Документ СЕД АСКОД, УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
№ 4493/9.1-07-26 від 25.11.2026
Сертифікат 5E984D526F82F38F040000004AA7D4017AA8C207
Підписувач АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ
Дійсний з 10.07.2026 15:28:09 по 10.07.2027 23:59:59

Додаток 3. Результати референдуму за регіонами

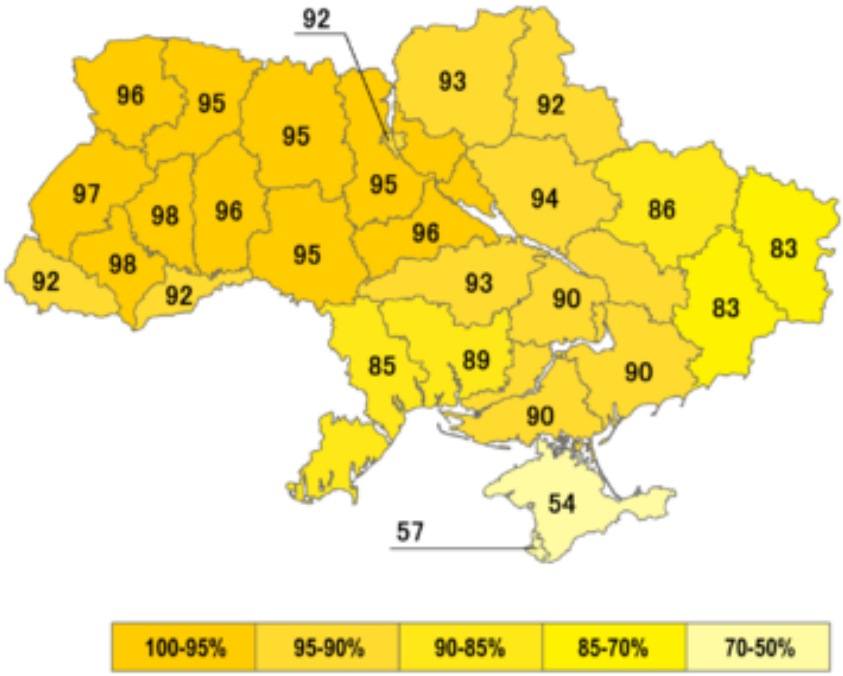

Додаток 4. Корисні посилання

Проєкт Радіо Свобода “Архівні фото. Референдум за незалежність України 1 грудня 1991 року”
https://www.radiosvoboda.org/a/referendum-pershoho-hrudnia-1991-roku-pro-nezalezhnist-ukrayiny-arkhivni-foto/30287132.html
Проєкт “Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988-1991”: https://oralhistory.org.ua/about/

1 грудня 1991 року українці сказали “так” Акту проголошення незалежності України і обрали президентом Леоніда Кравчука // Високий замок
https://wz.lviv.ua/far-and-near/129455-levko-luk-yanenko-nashi-prezydenty-zmahaiutsia-ne-v-sferi-dukhu-a-za-rechi-materialni-khto-odiahne-naidorozhchyi-hodynnyk

20 років референдуму на підтвердження Акту незалежності. Підсумки // Історична правда
https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/1/63565/

Референдум за Незалежність 1 грудня 1991-го. Агітація і бюлетені // Історична правда
https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/12/1/102150/

Архівні фото. Референдум за незалежність України 1 грудня 1991 року // Радіо Свобода

Документ СЕД АСКОД, УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ
№ 4493/9.1-07-26 від 25.11.2026
Сертифікат 5E984D526F82F38F040000004AA7D4017AA8C207
Підписувач АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ
Дійсний з 10.07.2026 15:28:09 по 10.07.2027 23:59:59

https://www.radiosvoboda.org/a/referendum-pershoho-hrudnia-1991-roku-pro-nezalezhnist-ukrayiny-arkhivni-foto/30287132.html

Референдум 1-12-1991: що тоді говорили і думали про Україну в Москві // Укрінформ
https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3146082-referendum-1121991-so-todi-govorili-i-dumali-pro-ukrainu-v-moskvi.html

Референдум 1 грудня 1991 / Енциклопедія Інституту історії УКраїни НАН України
http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Referendum

В.В'ятрович. Останні дні імперії. 1991-ий в Україні очима КГБ:https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/08/22/53107/

Серіал "Колапс: як українці зруйнували імперію зла"
https://www.youtube.com/watch?v=iVWV7e3zt0M
https://www.youtube.com/watch?v=k6izGwSQwcs

Відеохроніка "Акт проголошення Незалежності України 1991 рік"
https://www.youtube.com/watch?v=21X1yrPAuq0

"За лаштунками Незалежності"
https://www.youtube.com/watch?v=9ZZSXiAP4AU

"Міфи про Незалежність"
https://www.youtube.com/watch?v=XkNOMq4Q9Ac

Чому Україна не Росія? https://www.youtube.com/watch?v=_Iu2Ktr9Qnk

Віртуальний музей "Дисидентський рух в Україні"
http://museum.khpg.org/index.php

1 грудня 1991 року стало початком новітньої незалежної України // Голос України http://www.golos.com.ua/article/280159

Над матеріалами працювали співробітниці Українського інституту національної пам'яті: **Олена Охрімчук і Ганна Байкєніч**

Документ СЕД АСКОД, УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
№ 4493/9.1-07-26 від 25.11.2026
Сертифікат 5E984D526F82F38F040000004AA7D4017AA8C207
Підписувач АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ
Дійсний з 10.07.2026 15:28:09 по 10.07.2027 23:59:59